

Europa: història i identitat

Josep Fontana

El concepte d'Europa com a alguna cosa més que una denominació geogràfica, com la designació col·lectiva que identifica un conjunt d'homes i dones com a europeus, va sorgir inicialment amb la intenció de definir els membres d'unes societats que se suposava que havien arribat al cim del progrés i la civilització, cosa que els distingia dels «altres». Aquest era en un primer moment, i continua essent-ho encara avui en molts sentits, un concepte racista, que sovint s'ha identificat amb el de «blanc», en contrast amb els homes i les dones de pell fosca. Aquesta opció té l'avantatge de poder estendre la denominació als pobles descendents d'europeus instal·lats a d'altres continents. Així l'usava Kipling en el seu poema sobre «La càrrega de l'home blanc», escrit en 1899 per celebrar la conquesta de les Filipines pels Estats Units, els quals incitava a fer allí la tasca civilitzadora de l'home blanc. Cosa que vol dir que no considerava blancs, i cal suposar que tampoc europeus,

els espanyols que duïen tres segles a les illes; una idea en què sembla que coincidís amb el senyor Fraga quan, en la seva època de fomentador del turisme, es va apressar a comunicar als europeus que volien venir a visitar aquest país que això d'Espanya era «diferent».

No hi havia, fins fa poc, gaires intents d'escriure històries d'Europa, perquè quin significat podia tenir la història d'un col·lectiu humà que habita en un espai mal definit i que no té un passat compartit? El que s'havia fet habitualment era europeïtzar la història del món, situant els europeus i els seus parents propers nord-americans com a punta avançada del progrés humà, i col·locant tots els altres en una escala de major o menor endarreriment amb relació a ells: el progrés històric, doncs, s'identificava, si fa no fa, amb l'esforç dels altres per imitar les societats europees.

L'altra forma, derivada de la que acabo de citar, en què s'ha usat aquesta mena d'història ha estat per cercar en ella una justificació de la riquesa adquirida pels europeus, combatent la idea, prou estesa entre els colonitzats, que aquest enriquiment es degué al seu espoli.¹ És a dir, per cercar alguna forma raonable d'explicar el que s'ha anomenat «l'excepcionalisme europeu». Seria pràcticament impossible passar revista a la gran quantitat d'hipò-

Josep Fontana és director de l'Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives i catedràtic emèrit de la Universitat Pompeu Fabra. És autor, entre altres obres, *d'Historia: análisis del pasado y proyecto social* (1982), *La història després de la fi de la història* (1992), *La fi de l'antic règim i la industrialització (1787-1868)* (1998) i *Europa ante el espejo* (1994).

tesis que s'han exposat per a explicar les causes d'aquesta superioritat econòmica, que sembla que no va començar de fet més que a partir del segle XVIII.² N'hi ha que es basen en avantatges naturals (en raons biològiques, ecològiques o geogràfiques),³ en determinades «virtuts» morals i culturals (com el matrimoni tardà, que donaria lloc a una demografia menys expansiva i, com a conseqüència, deixaria més recursos per a la inversió),⁴ en raons diverses d'eficàcia econòmica o en la tecnologia de les veles i els canons,⁵ entre moltes d'altres. Una de les darreres, per exemple, explica la superioritat europea per l'ús del vidre, que «va transformar la relació de la humanitat amb el món natural» i «va canviar el sentit de la realitat, privilegiant la visió sobre la memòria i suggerint nous conceptes de prova i d'evidència», tot el qual hauria donat un avantatge indiscutible a Occident sobre les civilitzacions miops d'Orient.⁶

Tota una altra família d'explicacions associa la superioritat occidental al seu avenç en el terreny de la formació de l'estat modern, exposant-nos d'entrada a un seguit de confusions, tant per la dificultat de definir en què consisteix exactament l'«estat modern», com pel fet que una aproximació comparada a la història dels estats d'Europa i d'Àsia revela més paral·lelismes que divergències en aquest terreny.⁷ El que passa és que som els europeus els qui hem decidit que els altres són incapaços d'asolir pel seu compte la modernitat –de la mateixa manera que hem decidit que són «societats sense història» amb el simple expedient d'ignorar-la– i desqualifiquem qualsevol intent de fer el mateix camí cap a l'«estat modern» d'una altra manera. El nacionalisme és entre nosaltres un signe de modernitat, però el doctor John Warnock,

un britànic que va tenir un càrrec important a Egipte durant més de vint-i-cinc anys, va diagnosticar el nacionalisme egipci com «un desordre mental infecciós».⁸

Des de fa un temps, però, la recerca d'una identitat europea ha deixat en segon terme la legitimació de l'excepcionalisme –que en moments en què les majors taxes de creixement econòmic es donen a l'Extrem Orient ha perdut interès com a element explicatiu– per ocupar-se de cercar fonamentació històrica a l'actual Unió Europea. Una feina no gaire fàcil, ja que el més llunyà antecedent que es pot trobar data de 1648, amb la pau de Westfàlia, que és la primera vegada en què el col·lectiu dels governants parla en termes civils i no com a membres de la cristiandat, i que comença més pròpiament amb el congrés de Viena de 1814-1815, que va ser la primera reunió internacional que es va fer en nom de les potències europees, i que va donar lloc que aparegués el primer himne d'Europa, avui sorprenentment oblidat: una cantata que Beethoven va compondre, amb el títol d'*El moment gloriós*, la qual exalta la unió de les potències. Es va estrenar el 29 de novembre de 1814, a la vegada que «La batalla de Vitòria», i en arribar al punt en què el cor canta, posant-ho en veu de la ciutat de Viena, «tot el que la Terra té d'alt i de sublim s'ha reunit dins dels meus murs», va ser acollit amb aclamacions pel públic, en una reacció que no em sembla que tingués gaire d'europeista.

El tema d'una aliança permanent de les potències europees se'n va anar a l'aigua molt aviat, amb el fracàs del sistema dels congressos. I la idea mateixa d'una possible unió no va fer gaire via, fins que la van recuperar els nazis amb el seu programa d'un «nou ordre europeu»; però això s'hauria de

considerar més aviat dins de la història dels imperis que no pas de les unions. Fora d'això, no gran cosa més que les elucubracions amb no gaire contingut pràctic del comte Coudenhove-Kalergi i el seu Moviment Pan-europeu als anys vint del segle passat o les d'Aristide Briand en 1929. El pas més avançat el van donar el 1944 els governs a l'exili de Bèlgica, Holanda i Luxemburg, quan van decidir que, un cop acabada la guerra, formarien una unió duanera amb el nom de Benelux.

Acabada la Segona Guerra Mundial es van presentar grans projectes d'unitat, amb molts festivals i grans discursos, pronunciats en actes com la celebració en 1948 d'un congrés d'Europa al qual van assistir 750 polítics, des dels veterans Churchill o Adenauer fins al jove Mitterrand, i que inicià un moviment que va portar a la creació en 1949 d'un Consell d'Europa integrat per un Comitè de ministres i una Assemblea consultiva que a l'hora de la veritat no van fer gaire cosa més que produir i difondre retòrica.

Els orígens de la Unió Europea no tenen res a veure amb cap d'aquests antecedents que he esmentat, sinó que, com és ben sabut, van néixer d'iniciatives econòmiques molt modestes, que s'inicien amb la Comunitat europea del carbó i de l'acer, fruit del pla Schuman de 1950, que va començar a funcionar en 1952 i va anar seguida el 1957 per la signatura del Tractat de Roma, que creava la Comunitat econòmica europea. Tot plegat transcendent en el terreny de l'economia i, si ho voleu, fins i tot en el de les relacions internacionals, però d'unió política, ben poca cosa, com ho mostraria l'actitud de De Gaulle en oposar-se a l'entrada de Gran Bretanya perquè, com va dir un ministre francès a un polític britànic,

en aquells moments els sis membres de la comunitat eren cinc gallines i un gall, es sobreentén que França, mentre que si es deixava entrar Gran Bretanya amb els països que s'havien associat a ella, hi hauria més gallines, però també dos galls, i això era mala cosa per a la convivència al corral.

L'esforç per donar alguna mena de contingut polític a aquesta comunitat explica que s'hagin multiplicat els intents de construir una història d'Europa que la legitimí, de manera semblant a com les històries suposadament nacionals patrocinades pels estats des del segle XIX venien a legitimar els estats-nació moderns, inventant-los genealogies que anaven fins a la prehistòria. Però, en la mateixa mesura que aquesta Unió Europea és una unió d'estats als quals les seves històries atribueixen un origen immemorial, el resultat acostuma a ésser poca cosa més que la suma més o menys comparada de les històries individuals dels estats que la integren. Aquesta fal·làcia estatista obliga els historiadors a treballar a partir dels marcs polítics actuals, artificialment projectats cap enrere, ignorant deliberadament que les fronteres «ètniques» del present no tenen res de «natural», sinó que són el resultat de segles de guerres, de migracions forçades, d'expulsions i d'operacions de neteja i de genocidi cultural. Valgui, com a exemple, el cas d'una Iugoslàvia integrada i desintegrada en el transcurs de setanta-cinc anys; fa vint-i-cinc anys hauríem considerat lògic parlar de la Iugoslàvia medieval; avui això no té cap mena de sentit. I, si és així, per què hauria de tenir més sentit una història medieval d'altres entitats «nacional-estatal» similars? I què pot valer una història d'Europa feta de comparacions entre unes inexistentes França, Alemanya o Itàlia medievals?

Tot plegat neix de la nefasta confusió entre un fenomen cultural i de consciència, com és el de la nació, i el fet polític de l'estat, el fonament del qual hauríem de cercar en el contracte social, i no pas en una història comuna. La manera com els estats-nació han pretès cohesionar, o potser fóra millor dir compactar, les diverses tradicions culturals del seu àmbit, absorbint-les en una de dominant, va funcionar amb èxit al segle XIX i a la primera meitat del XX, lligada a l'ensenyament obligatori de la «història nacional», com el que nosaltres vam haver de patir encara en els anys del franquisme. Però en la mesura que en les darreres dècades s'han produït fragmentacions de velles estructures estatals, com s'ha esdevingut amb l'imperi soviètic, i s'ha hagut de veure com els nous estats s'apresaven a fabricar-se tradicions històriques nacionals, s'ha començat a posar en dubte la validesa d'aquesta forma d'entendre el passat. Contra una visió que sacralitza unes fronteres que no van existir de fet fins al segle XIX, i que ignora que els límits definits pels tractats es travessaven fàcilment o que les monedes circulaven internacionalment, sense més garanties que la del seu valor metàl·lic,⁹ hem après a valorar les zones de contacte, a banda i banda de les fronteres, que han estat escenari d'una multitud d'intercanvis econòmics, culturals i ecològics en temps en què persones, mercaderies i idees es movien per elles amb llibertat.¹⁰

Desfer-nos de la mitologia que confon l'estat amb la nació ens és necessari, no solament per a entendre millor la història, sinó per a viure en el present. Havent-se hagut d'enfrontar a conflictes com els de Nagorno-Karabakh o de Txètxenia, Evgeni Primakov, que va ser primer ministre de Rússia no fa gaires anys, ens ofereix en

les seves memòries aquesta reflexió sobre la realitat del món actual: «Si tenim en compte que en 150 estats hi viuen dues mil nacions i ètnies diferents, podem arribar a la conclusió universal que la via mestra és la de garantir el dret de les minories nacionals dins dels estats multinacionals».¹¹

La realitat és que la immensa majoria dels estats són, d'una manera o una altra, multinacionals, la qual cosa vol dir que haurien d'abandonar la seva pretensió de justificar-se sobre la base d'un patriotisme basat en mites fundacionals, bastits sovint sobre un racisme identitari, per a assumir que la seva legitimitat es basa en el contracte social que els seus súbdits renoven en les votacions generals, a canvi d'exigir-li els serveis socials que se suposa que l'estat té l'obligació de proveir.

Una història legítima d'Europa no pot ser, per tant, la dels estats actuals projectada enrere, sinó la que ens parli de com es van establir les relacions entre els habitants dels diversos espais del continent al llarg del temps. Barry Cunliffe ha publicat una ambiciosa revisió de la història antiga i medieval que sosté que hi ha una Europa atlàntica que va d'Islàndia a Gibraltar, passant per Galícia, on mil·lennis de vida de cara a l'oceà haurien donat lloc que «celtes, bretons i gallecs tinguessin una relació més estreta amb els seus veïns marítics que amb els seus conterrànies anglesos, francesos o espanyols».¹² Una cosa semblant, molt més complexa encara, es pot dir de la Mediterrània, amb relació a la qual Horden i Purcell han publicat el primer volum del que vol ser la història de tres mil anys de vida en comú d'uropeus, asiàtics i africans entorn del mar.¹³

Contra tants estudis sobre els inexistents estats europeus en les èpoques medieval o

moderna, tot just si n'hi ha uns pocs que ens parlin de les migracions, de les rutes de comerç que unien el Bàltic amb la mar Negra, de la convivència dels pastors i dels ramats per damunt de les fronteres polítiques, dels recorreguts dels venedors ambulants per tots els camins del continent, de les comunitats dels homes del mar, dels camins que van seguir els dissidents religiosos (que expliquen que els lolards anglesos perseguits es refugiessin a Bohèmia amb els hussites txecs), de fenòmens culturals com els derivats de la dispersió dels sefardites expulsats de la Península Ibèrica (que van trobar a Holanda la llibertat que permetria l'eclosió d'un pensament com el de Spinoza, que a casa nostra podia haver-lo dut a la foguera), de la difusió de les idees racionalistes de la Il·lustració, transmeses en llibres que cap censura estatal no va aconseguir de frenar (de 1751 a 1782 van circular per tot Europa 25.000 exemplars de l'*Encyclopédie*, cosa que volia dir 900.000 volums), i de tantes altres activitats i relacions col·lectives que van establir llaços d'unió i van facilitar aproximacions culturals molts segles abans que els governants inventessin la unitat europea des de dalt.

Quines característiques pròpies, definidores d'una possible identitat europea, mostra la cultura que va sorgir d'aquests intercanvis? La convenció acadèmica acostuma a repetir que els seus signes definidors són les tradicions de la cultura clàssica i del cristianisme. Però si estudiem els moments més fecunds de formació d'una realitat europea als temps medievals podem descobrir que hi ha molt més que això. Hi ha una terra de frontera, permeable a la circulació de mercaderies, homes i idees, on els substrats clàssic i cristià, però també el de les velles cultures autòctones, es fonen amb

les aportacions de la ciència i de la tècnica d'Àsia, arribades sobretot a través del món islàmic, amb elements tan essencials com la numeració índia, amb nous cultius i noves tècniques agràries i amb importacions tècniques tan transcendents com les de la pólvora i del paper, que va fer possible la multiplicació dels textos escrits. I podem veure, a més, que allò que permet de desenvolupar aquest mestissatge de manera més fecunda, i d'engendrar a partir d'ell una cultura genuïnament europea, té molt a veure amb el fracàs polític dels intents de reconstruir el marc de l'imperi i amb la impotència de l'Església en la seva pretensió d'imposar normes rígides al pensament.

Els grans trets que han permès de forjar aquesta cultura i elaborar a partir d'ella uns signes d'identitat, són, per una banda, la tradició de les lluites contra el despotisme dels imperis —totes les construccions imperials seran o d'escassa eficàcia, com el Sacre Imperi Romanogermànic, o d'escassa durada, com els de Napoleó o de Hitler— que conduiran al desenvolupament de sistemes de govern representatiu. I, per l'altra, l'elaboració d'una cultura racional i crítica que té els seus orígens remots en la florida medieval de les heretgies i qualla als segles XVII i XVIII amb aquella heretgia final que anomenem la Il·lustració, per obra dels Spinoza, Locke, Bayle, Hume, Montesquieu o Diderot, entre tants d'altres.

Aquesta doble tradició inspirarà entre nosaltres una lluita sostinguda per les llibertats individuals i els drets humans (des de la Revolució francesa, que no és una revolució de propietaris com la nord-americana, sinó que, com havia sabut veure Michelet, es caracteritza per una participació popular activa) i, més endavant, des de la Primera Internacional, una lluita paral·lela pels

drets socials (per coses tan substancials com l'educació pública, la sanitat pública o el sistema de pensions), guanyats en cent cinquanta anys de combats col·lectius. Aquestes continuaran essent fins al present les característiques distintives d'una societat europea que en 1939 associarà la lluita contra el feixisme amb l'establiment de l'estat de benestar.

Aquests valors europeus són avui, però, amenaçats per una perillosa involució, nascuda als Estats Units en els anys setanta del segle passat, a partir del memoràndum en què Lewis Powell denunciava que els enemics de la «lliure empresa» eren sobretot «els estudiants universitaris, els professors, el món dels mitjans de comunicació, els intel·lectuals i les revistes literàries, els artistes i els científics».¹⁴

El resultat d'aquesta campanya ha estat la contrarevolució ideològica que estem vivint, finançada per grans fundacions privades que controlen cadenes de televisió, patrocinen la publicació de centenars de llibres i paguen càtedres universitàries,¹⁵ en associació amb els grups fonamentalistes cristians que sostenen visions com les del líder evangèlic Tim LaHaye, un dels fundadors del moviment de la Majoria Moral, que ha difós el seu missatge profètic en una sèrie de novel·les utòpiques de les quals s'han venut als Estats Units 55 milions d'exemplars. Aquest missatge consisteix en una interpretació de textos bíblics, en especial de l'Apocalipsi, que sosté que un cop les terres bíbliques hagin estat ocupades per Israel –i aquests grups ajuden a accelerar el procés finançant els assentaments jueus al territori de Palestina–, les legions de l'Anticrist –que resulta que, segons LaHaye, serà un secretari general de l'ONU

que promourà una política de desarmament general, el reforçament de les Nacions Unides i una moneda universal– atacaran Israel i hi haurà una batalla decisiva a la vall d'Armageddon. A això, s'hi afegeix el «rapte»: d'acord amb el que es diu a la primera carta als de Tessalònica, els justos, els autèntics creients, seran arrabassats per Déu en l'aire, «sobre els núvols», i asseguts a la seva destra contemplaran com els seus enemics polítics i ideològics que resten al planeta, els *left behind* (deixats endarrere), pateixen plagues i danys en els anys de tribulació que passaran abans de la segona tornada del Messies, que establirà un regne de mil anys sobre la Terra.

No parlo de quatre bojos. Aquesta dreta cristiana fonamentalista posseeix 1.600 emissores de ràdio i 250 cadenes de TV, a través de les quals influeix fortament sobre la percepció que els seus oients tenen del que passa al món, i pot exercir una influència vital en les eleccions presidencials: un article recent de *The Economist* sosté que els «cristians tradicionalistes» han aportat més del 40 per cent dels vots totals de Bush.¹⁶ Un 40 per cent que ve a coincidir amb la proporció dels nord-americans que creuen que la Bíblia ha d'entendre's com a totalment i literalment certa, que explica la força que han agafat les grans campanyes de pseudociència contra l'evolucionisme (en alguns llocs és ja obligatori que s'expliqui el creacionisme o la teoria de l'*intelligent design* com a alternatives vàlides), fins a arribar a grups que, en nom de la seva fe literal en la Bíblia, sostenen que és en realitat el sol el que gira al voltant de la terra. En la mateixa línia hi ha totes les campanyes que posen en dubte l'escalfament de la terra i que es neguen a acceptar les mesures de control de

l'emissió de gasos. Perquè, fet i fet, no val la pena fer-se mala sang pel medi ambient si s'està convençut que el món s'acaba d'ací a pocs anys: una enquesta de Time/CNN va donar com a resultat que el 36 per cent dels que contestaven creien que l'Apocalipsi era una profecia veritable.¹⁷

Tot això té un aspecte global que convé no perdre de vista. Andreas Huygen ha escrit que la batalla de les idees de la guerra freda es feia entre dos bàndols que compartien un terreny comú i que es proclamaven tots dos hereus de la Il·lustració. El que debatien era com s'havien d'entendre el progrés i la modernització, la igualtat i la llibertat, sense plantejar-se pas de negar-los. El liberalisme occidental que va guanyar aquesta batalla contra la Unió Soviètica, afegeix, «es veu ara desafiat per una onada antiliberal que combat la cooperació internacional, les garanties constitucionals d'habeas corpus, la separació d'Església i estat i el racionalisme secular de la modernitat».

Perquè s'entengui fins a quin punt aquestes concepcions difereixen de les nostres, és a dir, de les europees, en aspectes tan fonamentals com la necessitat de garantir els drets col·lectius, em limitaré a donar dos exemples: el grup Concerned Women for America combat la convenció de les Nacions Unides per l'eliminació de totes les formes de discriminació contra les dones, al·legant que això significa que se'ls nega el dret a decidir sobre el que fa referència a la família o a l'educació dels nens i els prohibeix de reconèixer «que els homes i les dones són fonamentalment diferents»; un altre grup, l'Eagle Forum, sosté que la Convenció de les Nacions Unides sobre els drets del nen prohibeix als pares que forcin els nens a fer feines a casa i crea la

possibilitat que els pares que vulguin educar directament els fills, en comptes de dur-los a l'escola, siguin acusats de negligència.¹⁸

A aquesta actitud contrària a la garantia dels drets humans, hi afegiria la que fa referència als drets socials, combatuts sistemàticament des de fa molts anys. De la situació actual, pot donar-ne idea un exemple: en comentar-se desfavorablement la notícia que la més important cadena nord-americana de magatzems, Wal-Mart, amenaça de tancar qualsevol establiment seu on pretengui assentar-se un sindicat, la cadena ha publicat, el 7 d'abril d'enguany, un anunci de dues pàgines en la *New York Review of Books*, amb el títol de «L'impacte de Wal-Mart en la societat: un moment decisiu per al capitalisme nord-americà», adornat amb una imatge en color d'una família feliç amb nens i un gos jugant davant d'una casa unifamiliar, on justifica els seus baixos salaris i la manca d'atenció sanitària als seus treballadors i sosté que no són solament els negocis –ni aquells que, com Wal-Mart, resulta que han fet 10.000 milions de dòlars de beneficis en el darrer exercici– els que han de resoldre els problemes socials, sinó que en la pròxima dècada hi ha d'haver un seriós debat respecte de com, cito literalment, «els negocis, el govern i els individus han de repartir-se la càrrega de finançar una societat decent».

Una història d'Europa que sigui capaç de mostrar els trets que han anat constituint la identitat europea, que faci justícia al que ha significat la seva tradició de defensa dels drets humans i dels drets socials, i que valori adequadament el que ha aportat la creació d'una cultura crítica, hauria de servir-nos avui per a defensar-nos, en moments prou difícils, de l'assalt d'una contrarevolució

que pretén negar aquells ideals, heretats de les lluites de la Il·lustració, de la Revolució Francesa o de la Primera Internacional, que són fites essencials de la nostra història i testimonis d'un esforç mil·lenari, al qual no hauríem de renunciar, per construir una societat on hi pugui haver la major igualtat possible dins de la major llibertat possible. □

1. Per exemple, en el llibre de Walter Rodney, *How Europe underdeveloped Africa*, Londres, Bogle-L'Ouverture, 1972.
2. Paul Bairoch (ed.), *Disparities in economic development since the industrial revolution*, Basingstoke, Macmillan, 1981; del mateix Bairoch, *Victoires et déboires. Histoire économique et sociale du monde du XVIIe siècle à nos jours*, París, Gallimard, 1997, especialment el volum III. Contràriament a Bairoch, Angus Maddison sosté que l'avantatge europeu s'inicia molt abans, potser a la fi dels temps medievals, però les seves especulacions sobre les xifres del PIB per habitant entre els anys 1000 i 1820 són fantasmals i els arguments històrics amb què vol donar-los suport arriben a resultar indignants per la seva grolleria (Angus Maddison, «La economía de occidente y la del resto del mundo en el último milenio», en *Revista de historia económica*, XXII (2004), núm. 2, pp. 259-336).
3. Kenneth Pomeranz, *The great divergence. China, Europe and the making of the modern world economy*, Princeton, Princeton University Press, 2000, per exemple, dóna una importància fonamental a la disponibilitat de carbó mineral.
4. Per limitar-me als exemples més recents: J. R. McNeill «The reserve army of the unmarried in world economic history: flexible fertility regimes and the wealth of nations», a D. H. Aldcroft i R. E. Catterall (eds.), *Rich nations-poor nations. The long-run perspective*, Cheltenham, Edward Elgar, 1996, pp. 23-38; John P. Powelson, *Centuries of economic endeavor. Parallel paths in Japan and Europe and their contrast with the Third World*, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1994.
5. Una idea de Carlo M. Cipolla (*Guns and sails*) en la qual ha insistit després Alfred W. Crosby a *Throwing fire. Projectil technology through history* (Cambridge, 2002). Crosby havia escrit amb anterioritat sobre l'imperialisme ecològic (Cambridge 1986) i sobre els avantatges nascuts de la difusió de la quantificació (*The measure of reality: quantification and western society, 1250-1600*, Cambridge, 1997).
6. Alan Macfarlane i Gerry Martin, *The glass bathyscaphe. How glass changed the world*, Londres, Profile Books, 2002, p. 18; també Chiara Frugoni, *Medioevo sul naso*, Roma, Laterza, 2001.
7. Victor Lieberman, «Transcending east-west dichotomies: state and culture formation in six ostensibly disparate areas», a Victor Lieberman (ed.), *Beyond binary histories. Re-imagining Eurasia to c. 1830*, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1999, pp. 19-102.
8. Bernard Porter, «Strew the path with flowers», a *London Review of Books*, 4 març 2004, p. 33, en una ressenya del llibre de James Mills, *Cannabis Britannica*.
9. Eric Helleiner, *The making of national money: territorial currencies in historical perspective*, Ithaca, Cornell University Press, 2003.
10. Mark von Hagen, «Empires, borderlands, and diasporas: Eurasia as anti-paradigm for the post-soviet era», un text aparegut a *Ab Imperio*, una revista publicada a Kazan, el coneixement del qual dec a la comunicació del professor Sergey Glebov.
11. Evgeni Primakov, *Russian crossroads*, capítol IX.
12. Barry W. Cunliffe, *Facing the Ocean. The Atlantic world and its peoples, 8000 BC-AD 1500*, Oxford, Oxford University Press, 2001.
13. Peregrine Horden i Nicholas Purcell, *The corrupting sea. A study of Mediterranean history*, Oxford, Blackwell, 2000; vegeu també John Wansbrough, *Lingua franca in the Mediterranean*, Richmond, Curzon Press, 1996.
14. John Micklethwait i Adrian Woolridge, *The right nation. Conservative power in America*, Nova York, Penguin, 2004, pp. 77-78.
15. Sefan Halper i Jonathan Clarke, *America alone. The neo-conservatives and the global order*, Cambridge, Cambridge University Press, 2004.
16. «Social conservatives. Following their own path», a *The Economist*, 2 d'abril de 2005, pp. 39-40.
17. Esther Kaplan, *With God on their side*, Nova York, The New Press, 2004, pp. 30-31; Bill Moyers, «Welcome to Doomsday», a *The New York Review of Books*, 24 març, 2005, pp. 8-10, Micklethwait i Woolridge, *The right nation*, pp. 155-160.
18. Kaplan, *With God on their side*, p. 31 i *passim*.